

*Р. І. Олексенко,
к. е. н., доцент,
Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького
О. В. Царькова,
к. п. н., доцент,
Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького*

ЕКОНОМІКО-ПСИХОЛОГІЧНА АДАПТАЦІЯ СУСПІЛЬСТВА В ПОСТРАДЯНСЬКІ ЧАСИ

*R. Oleksenko,
Ph.D. Associate Melitopol State Pedagogical University named after Bogdan Khmelnytsky
O. Tsar'kova
Ph.D. Associate Melitopol State Pedagogical University named after Bogdan Khmelnytsky*

ECONOMIC AND PSYCHOLOGICAL ADAPTATION OF SOCIETY IN POST-SOVIET TIMES

Економічні реформи, впровадження ринкової системи висувають перед економічною психологією завдання вивчити низку питань, пов'язаних з формуванням економічної свідомості, ставленням до приватної власності, економічної безпеки.

Economic reforms, the introduction of the market system, to impose economic psychology task to explore several issues associated with the formation of economic awareness, attitude to private property, economic security.

*Ключові слова: економічна психологія, ринкові відносини, адаптація, якість життя.
Key words: economic psychology, market relations, adaptation, quality of life.*

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Економічні реформи, впровадження ринкової системи відносин, динаміка економічної сфери висувають перед економічною психологією завдання вивчити низку питань, пов'язаних з формуванням економічної свідомості [4], економічною соціалізацією [5], ставленням до приватної власності, економічною безпекою.

Серед актуальних соціальних проблем є чимало таких, що обумовлюються стратифікацією суспільства, сприйняттям економічної політики держави суб'єктами економіки, соціально-економічною адаптацією до нових, ринкових умов. Вони актуальні не тільки як соціальні та політичні [2], але й з точки зору психологічної адаптації.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Проблема психолого-економічної адаптації знайшла відображення у працях П. Копніна, В. Шинкарука, І. Бичко, М. Мокляка, В. Табачковського, І. Бойченка, А.І. Кавалерова, А. Місуно, О. Панченка, А. Чунаєвої, Є. Борінштейн, Ю. В'югов, А.А. Кавалеров, В. Куценко, Л. Шпак, В. Андрущенко, Є. Головаха, О. Донченко, М. Єрмоленко, М. Михальченко, А. Овчаров, Н. Паніна, І. Попова, І. Предборська, І. Прибиткова, О. Ручка, З. Самчук.

МЕТА СТАТТІ

Мета дослідження зумовила вирішення наступних завдань, зокрема:

- 1) розкрити сутність адаптаційних процесів у пострадянський час;
- 2) охарактеризувати пострадянське суспільство як сферу соціальної адаптації особистості;
- 3) охарактеризувати взаємозв'язки психологічної адаптації з економічними процесами в умовах пострадянського суспільства.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ

Зміни, що відбуваються, не можуть бути нейтральними: вони завжди мають позитивний або негативний зміст — з огляду на потенціал розвитку особистості в суспільстві і сприйняття нею самої себе. Соціально-економічна адаптація має нині чимало особливостей. На думку Ю. Швалба, в умовах соціальної стабільності (планова економіка) зміни обумовлюються активністю самих людей. Особливості ж теперішньої системи полягають у тому, що трансформаційні зміни перевищують індивідуальні можливості управління та контролю [6].

Економіко-психологічна адаптація — істотна частина адаптації людини як суб'єкта господарювання до ринку (виробника, споживача, об'єкта економічної політики). Вона розглядається як частина соціальної адаптації, що являє собою адаптацію суб'єкта господарювання до економічних умов, що динамічно змінюються, і проявляється в бідності чи матеріальному благополуччі, тобто в економічному статусі і якості життя людини, в її очікуваннях і ставленні до економічних реформ, ринку,

грошей [1]. Ефективність адаптації визначають за інтегральним показником "якість життя" [3].

"Якість життя" містить у собі й оцінку здоров'я, політичний, соціальний та інші аспекти, але економічне благополуччя визнається основною її підструктурою. О. Дейнека, посилаючись на західні дослідження, відокремлює такі підстави для визначення економічного благополуччя: задоволення працею і доходом, задоволення споживанням, громадянське задоволення економічною політикою держави [3].

Підсумком взаємодії всіх компонентів благополуччя є економіко-фінансова й особистісна воля вибору індивіда.

Такої волі вибору позбавлені соціально незахищені верстви населення, оскільки трансформаційні зміни, які відбуваються у всіх сферах життя, у тому числі й економічній, перевищують індивідуальну можливість контролювати свою життєву ситуацію та управляти нею.

Порівнюючи різні підходи до оцінки якості життя, можна відокремити загальні тенденції, що впливають на суб'єктивне відчуття загального й економічного благополуччя — це свобода вибору, незалежність від зовнішніх обставин і контроль над ситуацією.

Отже, почуття контролю над ситуацією, свобода й активність, відчуття себе активним суб'єктом економічних відносин і детермінують ефективність адаптації до нових соціально-економічних умов. Водночас утрата контролю над ситуацією, сприйняття себе пасивним об'єктом обставин провокує свідомий або неусвідомлений злам життєвих стереотипів і призводить до соціальної та економічної дезадаптації.

Трансформація економіки і перехід до ринкової системи відносин змушує окремих людей і цілі соціальні групи змінювати спосіб життя [6], пристосовуватися й адаптуватися до нових економічних і соціальних умов. Залежно від життєвих ресурсів (здоров'я, вік, освіта) й індивідуально-психологічних особливостей, одні люди вдало пристосовуються до нової економічної ситуації, інші — не зовсім.

Різна адаптація суб'єктів економічних відносин до нових економічних умов дозволила зробити припущення про взаємозв'язок адаптації з індивідуально-психологічними особливостями особистості. О. Дейнека розглядає якості, характерні для представників різних соціальних груп, що перебувають по різні сторони шкали "адаптованість — дезадаптованість", до ринкових умов, а також особистісні особливості суб'єктивно адаптованих до ринку людей.

В результаті було виявлено пріоритетні якості, що сприяють адаптованості особистості [3]:

- енергетична обдарованість;
- стресостійкість;
- уміння навчатися;
- саморегуляція й активність;
- гнучкість характеру, що відповідає ринковій орієнтації;
- виразні вольові якості;
- прикладний інтелект;
- високий рівень розвитку пам'яті та уваги;
- враженість мотиву досягнення;

— перевага спрямованості на справу, а не на спілкування.

Універсальними для всіх економічно успішних людей (тобто задоволених доходом, активних суб'єктів господарювання) вважаються якості, які можна назвати ядром адаптації:

- енергетичні якості — активність;
- мотиваційно-вольові — цілеспрямованість, наполегливість, самостійність;
- гнучкість і мобільність.

Їх важливо враховувати для прогнозування успішності й адаптованості до ринку.

Залежно від індивідуальних особистісних характеристик, людина, що адаптується на ринку, може перебувати на різних рівнях соціальної адаптації:

- рівень усвідомлення вимог середовища, але несприйняття його цінностей;
- рівень взаємної терпимості особистості та її соціального середовища;
- рівень акомодатії, який вимагає поступок, що виникають на рівні терпимості;
- рівень асиміляції (повне пристосування — відмова особистості від своїх колишніх цінностей та прийняття нових).

З цими рівнями адаптації співвідносні такі види адаптації, як добровільна і вимушена.

Добровільно людина адаптується в тому випадку, коли нові способи соціальної дії не суперечать її цінностям і, найголовніше, відповідають її особистісним якостям.

Вимушена адаптація проявляється, коли людина чинить опір новому й організує свою діяльність, ґрунтуючись винятково на минулому досвіді, соціальному станові, зв'язках. Найчастіше такий вид адаптації притаманний людям старшого покоління, які не бажають відмовлятися від стереотипів старої економічної і соціальної системи. Люди, що почасти сприймають нові вимоги, але не наділені якостями ринкової орієнтації, менш енергетично обдаровані, не досить гнучкі та мобільні.

Вимушена і неглибока адаптація може перейти в стан дезадаптованості.

Прояви дезадаптації:

- психосоматичний рівень: невротичні симптоми, психогенні захворювання;
- особистісний рівень: заздрість, надегоїзм, агресивність або песимізм, апатія, розпач;
- міжособистісне спілкування: конфліктність, безвідповідальність, надіндивідуалізм;
- рівень моралі: аморальність, націоналізм, утрата гідності;
- соціальний рівень: бідність.

Результати економічної і соціальної адаптації можуть призводити до істотних змін у способі й стилі життя. Для виміру й опису стилю життя Ю. Швалб пропонує використовувати такі вектори [6]:

- вектор можливостей;
- вектор захищеності;
- вектор відповідальності;
- вектор вимушеності.

Об'єктивна або суб'єктивна неможливість самореалізації та досягнення значимих цілей, почуття со-

ціальної й економічної незахищеності або втрата відповідальності і контролю над ситуацією переводять стиль життя в площину "вимушеності", що є показником негативної адаптації до несприятливого рівня життя [6].

Проблема бідності дуже тісно прилягає до проблеми соціальної адаптації і проблеми якості та способу життя.

Бідність визначається як нездатність підтримувати мінімальний рівень життя [3]. За методикою Європейського Союзу, бідними вважаються особистості, родини та групи, що мають у своєму розпорядженні настільки незначні (матеріальні, культурні, соціальні) засоби, що виявляються виключеними з того способу життя, який відповідає мінімальним вимогам країни, в якій вони проживають [2]. Починаючи з 2000 року, всупереч усім очікуванням, пов'язаним з позитивними змінами в економіці, тенденції рівня життя в Україні практично не змінилися. Навпаки, відзначає О. Горенко, бідність продовжує зростати приблизно на 1—1,5 % на рік. За експертними оцінками, нині до категорії бідних належать 27,8 % українців, а ще 14,2 % — до жebraків. Відзначається високий відсоток бідних і серед працюючого населення: близько 78 % бідних належать до родин, у яких хтось з дорослих працює [2].

Існують різні теоретичні підходи до бідності. При аналізі ставлення до бідності відокремлюють три групи її причин [3]:

- структурні, де відповідальність покладається на екстремістське суспільство та економічні сили;
- індивідуалістичні, де відповідальність за бідність покладається на поведінку та риси особистості бідних;
- фаталістичні, де причиною бідності розглядаються невдача, зла доля тощо.

Одну з психологічних причин бідності в постсоціалістичних країнах деякі автори вбачають у нерозвиненому фінансовому самоконтролі. Німецька дослідниця стилю життя У. Бехер вказує на необхідність при дослідженні соціальної структури суспільства звертати увагу на взаємозв'язок категорій "стиль життя" і "поведінка споживача". О. Дейнека відзначає, що люди, котрі демонструють бідність, мають стійкі характеристики.

Особистісні характеристики бідних:

- тимчасова константа. Виражена орієнтація на поточні цілі. Особистість не здатна відкласти менш цінну мету задля досягнення віддаленішої, але важливішої. Нерозвинена інвестиційна поведінка;
- просторова константа. Частіше існує зовнішній локус-контроль. Людина вважає, що події її життя скеровуються випадком, удачею, іншими особистостями, а не обумовлюються її власною поведінкою;
- енергетична константа. Слабко виражене прагнення до успіху. Переважає мотив уникнення невдачі;
- інформаційна константа. Низька самооцінка, нерозвинене почуття власної гідності і впевненості в собі, низький рівень домагань.

О. Дейнека відзначає, що установка людини з "ринковою" психологією — готовність відповідати за конкретний результат своєї роботи — формується в людини з високими домаганнями. Подібний образ "бізнесмена" вимальовується в теорії стилів життя Ю. Швалба і визначається перетинанням і взаємодією цінностей:

можливостей, волі і відповідальності при низькому рівні об'єктивної і суб'єктивної захищеності.

Водночас нездатність або небажання приймати рішення, відхід від відповідальності, екстернальний тип локусу-контролю, перекидання відповідальності на інших, острах самостійного рішення, відчуття фатальності того, що відбувається, відчуття себе пасивним об'єктом економічних відносин, перехід життя в площину вимушеності — все це породжує певне ставлення до життя. І. Андреева також вважає, що бідність не тільки породжує певну субкультуру, але й певний стиль життя [1].

За результатами американських досліджень, життя в постійній бідності породжує певну культуру, що полегшує адаптацію. Типовий представник субкультури бідних — людина з психологією "безхатка". У нього немає потреби ні в речах, ні в красі, ні в облаштованості. Він ледачий, у нього немає бажання працювати. Коли такій особі випадає свобода вибору, то вона нею не користується, віддає перевагу неробству. Якщо така людина й працює, то тільки заради заробітку, часто одностороннього. Задля збереження свого становища й психології такі люди готові навіть знищити цивілізований світ [1].

ВИСНОВКИ

Проаналізувавши взаємозв'язки способу і стилю життя з економіко-психологічною адаптацією населення, можна зробити висновки:

- економіко-психологічна адаптація — істотна частина адаптації до ринку людини як суб'єкта господарювання;
- показником ефективної адаптації слугує показник "якість життя", що, будучи інтегральним, включає суб'єктивну оцінку благополуччя;
- індивідуально-психологічні характеристики особистості і свідомо обраний стиль життя, заснований на пасивності, відмова від відповідальності детермінують і визначають стан дезадаптації;
- економічна соціалізація до нових ринкових умов пов'язана з формуванням певного стилю життя, свободи прийняття рішень, відповідальності і контролю.

Література:

1. Андреева И.В. Экономическая психология. Социокультурный подход. — Питер, 2000. — 511 с.
2. Горенко О. Борьба с бедностью как ориентир проевропейской политики // Политический менеджмент. — №2. — 2003. — С. 107—121.
3. Дейнека О.С. Экономическая психология. — СПб.: изд-во С.-Петербургского ун-та, 2000. — 158 с.
4. Ложкін Г., Спасенников В., Комаровська В. Особливості та структура економічної свідомості суб'єктів соціального простору // Соціальна психологія. — №1 (3). — 2004. — С. 8—16.
5. Москаленко В. Сучасні напрямки досліджень в економічній психології // Соціальна психологія. — №2 (4). — 2004. — С. 3—18.
6. Швалба Ю. Психологічні критерії визначення стилю життя // Соціальна психологія. — №2. — 2003. — С. 14—20.

Стаття надійшла до редакції 04.04.2013 р.